

Sabrina P. RAMET*

UMRLI KRALJI IN NACIONALNI MITI¹ Zakaj so pomembni miti o ustanoviteljstvu in mučeništvu

Uporaba mitov in religije v politiki ima že dolgo zgodovino. Z miti je mogoče podkrepiti sklicevanje na legitimnost dinastije in zahteve po ozemlju, blaženosti, celo svetništvu osrednjega lika mita. Kanonizacija je sama po sebi še posebej močno orodje. Seveda so razlogi, zakaj bi nekoga povzdignili v svetnika, različni – lahko gre za željo, da bi dali za zgled še posebej bogaboječega in dobrotljivega človeka, ali za željo, da bi nagradili prebivalce določene dežele ali območja s tem, da bi izkazali čast enemu izmed njih, ali za oceno, da bo razglasitev narodnega svetnika pomagala pospešiti širjenje krščanstva v deželi, kjer so še v veljavi predkrščanska verovanja, ali celo za prizadevanje, da bi odvzeli legitimnost nekemu režimu, tako kot je ruska pravoslavna cerkev leta 2000 s kanonizacijo carja Nikolaja II. dokončno vzela vso legitimnost boljševikom, saj so postali morilci svetnika. Nas bo tu še posebej zanimala podelitev svetništva kralju kot sredstvo za podelitev legitimnosti njegovim potomcem ali za posvetitev idealov, za katere se je bojda boril.²

Miti se lahko nadalje razvijajo in način predstavitve kralja se lahko s časom spremeni; tu ni Srbija nobena izjema. Pravzaprav lahko pri njej govorimo o izbiri med več možnimi kandidati za vlogo osrednjega mitološkega junaka. Začnimo pri svetem Savi (1175–1235), enem izmed sinov Štefana Nemanje in prvem srbskem nadškofu. Velja za najpomembnejšega srbskega svetnika in je ustanovitelj Srbske pravoslavne cerkve. O tem, kako pomemben je, govori to, da so mu posvetili največjo srbsko pravoslavno katedralo. Vendar sveti Sava ni najprimernejši kot osrednji lik nacionalnega mita, ker ni bil politična figura. Drugi kandidat bi lahko bil car Dušan Silni (Štefan Uroš IV. Dušan, 1308–1355). Vladal je kot kralj Srbije od 1331 do 1346 in je torej kot cesar (car) širil meje države, dokler ni bila ena največjih v Evropi, in izdal je svojo kodifikacijo; ob dveh ločenih priložnostih je porazil Ogrsko in pripojil velik del bizantinskega ozemlja na jugovzhodu Evrope. Velikokrat ga

* Dr. Sabrina P. Ramet, ugledna profesorica političnih znanosti na norveški univerzi za znanost in tehnologijo – NTNU – v Trondheimu.

¹ To je prevod angleškega izvirnika, ki bo objavljen v *Civic & uncivic values in Serbia: The post-Milošević era*, ur. Dragana Dulić, Ola Listhaug in Sabrina P. Ramet, ki je v pripravi. Copyright (c) 2008 Sabrina P. Ramet. Vse pravice pridržane.

² O rabi kanonizacije v politične namene glej Michael Goodich, »The Politics of Canonization in the Thirteenth Century: Lay and Mendicant Saints«, v *Church History*, Vol. 44, No. 3 (september 1975), str. 294–307, posebej str. 295. Glej tudi J. W. McKenna, »Popular Canonization as Political Propaganda: The Cult of Archbishop Scrope«, v *Speculum*, Vol. 45, No. 4 (oktober 1970), str. 608–623, posebej str. 609.

opisujejo kot največjega srbskega vladarja vseh časov. Toda leta 1354 je v upanju, da ga bo papež Inocenc IV. imenoval za poveljnika zadnjega križarskega pohoda proti Turkom, poslal v Rim odposlanca s ponudbo, da papeža v zameno za potrditev prizna za naslednika sv. Petra in Kristusovega namestnika. (Emmert, 2007: 3-10) Ker bi to pomenilo, da se odreka pravoslavni veri in postaja katolik, Dušan ni bil najboljši izbor za osrednji lik nacionalnega mita.

Tretja možnost bi bil Štefan Nemanja (1109–1199), ki je od leta 1166 pa do svoje abdikacije leta 1196 vladal kot veliki knez. Lahko bi se zdel idealna izbira, ker je združil različne srbske državnice v eno državo in velja za tvorca oz. ustanovitelja države, in tudi razglasili so ga za svetnika, ko so ga po smrti prepoznali kot zaslužnega za nekaj čudežev. V njem bi bilo mogoče videti tudi branilca krščanstva, ker je preganjal bogomile in zažigal njihove knjige, češ da so heretiki. In ko so se Srbi znašli pred odločitvijo, ali naj izberejo zahodno ali vzhodno krščanstvo, je Štefan Nemanja izbral slednje in tako položil temelje enačenju Srbov s pravoslavljem. Nazadnje se je odrekel prestolu v korist drugorojenca in skupaj z ženo opravil redovniško zaobljubo. Če bi v 80. in 90. letih minulega stoletja v Srbiji spodbujali kult Štefana Nemanje, bi morda povezava tega svetnika z ustanovitvijo države in bogaboječnostjo pomagala okrepiti sile, ki so si prizadevale za uveljavitev zmerne politike v državi.

Povedano preprosto, potrebovali so kralja svetnika. Sava je bil svetnik, a ni bil kralj. Dušan je bil kralj, a ni bil svetnik. Štefan Nemanja pa je bil kralj in svetnik in je imel torej kar najboljšo osnovo za prevzem vloge zgodovinskega junaka. Toda na voljo je bil še en kralj svetnik – knez³ (princ) Lazar Hrebeljanović (1329–1389), sin kraljevega svetovalca Pribaca Hrebeljanovića. Lazar se je poročil z Milico Nemanjić, četrto sestrčno carja Dušana Silnega, leta 1380 je ustanovil samostan Ravanica in leta 1389 umrl na bojišču. Pravijo, da je na predvečer bitke s turško vojsko prišel k njemu angel in mu ponudil, naj izbere med vojaško zmago, ki mu bo prinesla zemeljsko kraljestvo, ali porazom, s katerim bo osvojil krono mučenca in nebeško kraljestvo. Lazar je po ljudski razlagi mita izbral mučeniško smrt in tako vsem Srbom prinesel poseben status božjega ljudstva. Čeprav sta se način spominjanja bitke za Kosovo in uporaba mita o carju Lazarju (kot ga največkrat imenujejo) v stoletjih spreminjala, je bilo mogoče ta mit laže prikrojiti nacionalnemu programu, ki ga povezujejo s Slobodanom Miloševićem (1941–2006). Tako je bil torej Lazar tisti, ki so ga v Miloševićevem obdobju slavili kot velikega srbskega kralja svetnika in narodnega mučenca, njegove kosti so leta 1989 nosili po srbskih mestih in vaseh v pošastnem klicanju duhov s Kosovega polja in njegove podobice so dvigali v zrak poleg Miloševićevih na shodih po srbskih skupnostih.

³ V srednjeveški Srbiji tako *knaz* kot *knjaz*.

Epsko bitko, ki se je zgodila 28. junija 1389 (po zdajšnjem, gregorijanskem koledarju; 15. junija 1389 po takratnem, julijanskem koledarju), so v 90. letih minulega stoletja na novo obudili, ker so želeli, da bi Srbi sodobne bitke videli skozi prizmo preteklosti, in ob vrhuncu spopadov v Bosni in Hercegovini, v času, ko ni še nihče resno oporekal srbski suverenosti na Kosovu, so Srbi radi ponavljali slogan: »Življenje damo, Kosova ne damo.« (Ethnologia Balkanica, 1999: 192).

To, da so dali Lazarju prednost pred Štefanom Nemanjo, je bilo simptomatično za procese, ki so takrat potekali v Srbiji, in je delovalo tako, da je utrjevalo še druga sredstva socializacije. Mučenca Lazarja je bilo mogoče maščevati; svetnik Lazar je srbski nacionalni projekt ovenčal s svetniškim sijem. Četudi bi Štefanu Nemanji priznali, da je bil pomemben lik v srbski zgodovini ali celo, če želite, velik kralj, ga ne bi bilo mogoče tako dobro uporabiti za množično zbiranje Srbov za vojno.

Miti o ustanoviteljstvu, miti o mučeništvu

Pri nacionalnih mitih je treba razlikovati med miti o ustanoviteljstvu in miti o mučeništvu. Miti o ustanoviteljstvu govorijo o ustanovitvi države in praviloma, čeprav ne vedno, zaobjemajo tudi idejo o upravičenosti do določenih ozemelj. Mitologizacija ogrskega kralja Štefana (pr. 975–1038) je, na primer, čeprav je bila prvotno mišljena kot potrditev zakonitosti dinastije, pozneje tudi utrdila pripadnost Ogrske tako imenovanim deželam krone sv. Štefana. Miti o mučeništvu pa, nasprotno, pripovedujejo o herojskem žrtvovanju velikega lika v zgodovini – navadno v boju za domovino. Tudi miti o mučeništvu obsegajo upravičenost do nečesa, a ne do ozemlja kot takega. Lahko bi rekli, da je zaradi mučeništva Olafa Svetega (995–1030) v bitki pri Stiklestadu leta 1030 norveški narod upravičen do spoštovanja, zaradi mučeništva carja Lazarja, srbskega kneza, na Kosovem polju leta 1389 pa naj bi bili Srbi, kot smo že omenili, upravičeni do »nebeškega kraljestva«, a kaj natanko naj bi pričakovali v zvezi s tem, ni mogoče vedno razbrati. Vsak narod ima več nacionalnih mitov, vendar menim, da v evropskih družbah praviloma prevladuje mit, povezan s srednjeveškim kraljem (le v Franciji je dominanten nacionalni mit o vojščakinji svetnici Ivani Orleanski iz 15. stoletja), in pri slehernem narodu je za vsebino narodne zavesti in poslanstva naroda odločilno to, ali je dominanten mit o ustanoviteljstvu ali mit o mučeništvu.

V naslednjem članku bom preučila štiri primere – Madžarsko, Anglijo, Norveško in Srbijo – in dokazala, da na Madžarskem prevladuje nacionalni mit o ustanoviteljstvu, v Srbiji in na Norveškem pa mita o mučeništvu; v Angliji je mit o kralju Arturju povezan z legendami o viteštvu, bogaboječnosti in iskanju svetega grala. Kralja, ki nastopata v nacionalnih mitih Norveške in Madžarske, sta živela v 11. stoletju, srbski car Lazar pa v 14. stoletju. Kralj

Artur, za katerega bom dokazala, da je bil resničen, je živel in vladal v 6. stoletju. Trije od teh štirih – vsi, razen kralja Arturja – so bili pozneje kanonizirani. Prav vsi pa nastopajo v učbenikih svojih dežel. Kralja Arturja bom primerjala z Viljemom Osvajalcem, katerega zmaga v bitki pri Hastingsu leta 1066 pogosto velja za začetek »nove« angleške države.

Mit o ustanoviteljstvu in kreposti

Da je kraljevi ustanovitelj upravičen vladati, mora biti božji služabnik – bogaboječ, predan Cerkvi in odločen, da bo takrat, ko je treba, izkoreninil »poganstvo«. Štefan (vladal 1000/1001–1038) je bil sin kneza Geze, ki je vladal od 972 do 997, in Adelajde, katoliške kneginje poljskega rodu. Čeprav je Madžarska začela sprejemati krščanstvo in oblikovati centralno državno vlado že pod Gezo, na splošno Štefanu pripisujejo zasluge za to, da je utrdil krščansko cerkev na Ogrskem, in mu tudi soglasno priznavajo naziv ustanovitelja ogrske države. (Molnar, 2001: 18)⁵ Prvotno se je imenoval Vajk, potem pa so ga (pri desetih letih) krstili za Istvana (Štefan). Po očetovi smrti je potreboval približno tri leta, da je zatrl upor plemstva, ki ga je vodil njegov sorodnik in tekmeč Koppany, somogyjski knez. Po zmagi v tem boju so ga bodisi leta 1000 ali 1001 – viri si niso enotni o natančnem letu kronanja – okronali za ogrskega kralja. Legenda pravi, da je papež Silvester II. poslal Štefanu »apostolsko krono«, vendar o tem dvomijo že več kot sto let, vse od raziskave Madžarske akademije znanosti. (Kropf, 1898: 290-291) Toda Štefanu naziv ustanovitelja ne pripada le zaradi okronanja, temveč še posebej zato, ker je Ogrska takrat prvič dosegla meje, ki so jih imeli Madžari stoletja pozneje za svete in nedotakljive (»dežele krone sv. Štefana«), pa tudi zaradi Štefanove odločenosti, da bo izkoreninil predkrščanska verovanja in običaje, in je to odločenost podprl s silo. Organiziral je Cerkev na Ogrskem, ustanovil nadškofiji v Granu in Kalocsu in samostan sv. Petra in Pavla v Budi ter dal postavljati cerkve, da bi pospeševal širjenje krščanstva med ljudstvom. Izdal je tudi edikte, ki so nalagali hude kazni za, med drugim, bogokletje in prepovedovali poročanje z nekrstjani.⁴ Velikokrat je prispeval iz kraljeve zakladnice za pomoč romarjem, vdovam in sirotam in za podporo samostanom na tujem. Še celo v zakonu je bil enako svetniški, saj si je izvolil Gizelo, ki je sprva nameravala postati nuna in se je izobrazila pri sv. Wolfgangu. (Györffy, 1994: 92) Merseburški škof Thietmar je zapustil pisano kroniko tedanjega časa in je večino kraljev v njej, tako madžarskih kot čeških in drugih, upodobil kot krvoločne barbabe, kralja Štefana pa je hvalil zaradi usmiljenja, ki ga je naklonil poraženim v bojih, čeprav je treba povedati, da je bil usmiljen le do kristjanov, ne pa tudi do tistih, ki jih je imel za pogane. Tako so nemške pisar-

⁴ »Saint Stephen Confessor, King of Hungary – 975–1038«, v *EWTN Global Catholic Network*, na www.ewtn.com/library/MARY/STEPHEN.htm [zajeto 16. aprila 2007].

je, ko so prišli na Štefanov dvor, podučili, naj njegovo veličanstvo naslavljajo s Štefan Pobožni in ne z običajnimi pridevki, ki so bili vseč drugim kraljem, kot so »nepremagljivi« ali »velemljostljivi« ali »veličastni« (ibid: 89) A to seveda še ne pomeni, da je bil kralj prizanesljiv do tistih, ki so ga izdali. Ko je sin Vazul skušal organizirati vstajo proti njemu, ga je dal oslepiti. Toda splošno razširjene zgodbe o kraljevi vnemi za krščansko dobrotljivost, o tem, kako je celo osebno (v preobleki) razdeljeval miloščino revnim, so pomagale ustvariti pozitivno podobo o njem. Kmalu po njegovi smrti so poročali, da so ljudje v njegovi grobnici čudežno ozdraveli od različnih bolezni; leta 1083 ga je Vatikan kanoniziral in njegovo desno roko hranijo kot svetinjo v katedrali sv. Štefana v Budimpešti. Trojna vloga, kot utemeljitelja države, vojščaka (zmagal je v vseh vojnah, ki jih je bojeval) in branilca krščanske vere, je skupaj s slovito pobožnostjo zagotovila temu v svetnika povišanemu kralju častno mesto na panteonu madžarskih junakov. Kot je ugotovil Gábor Klaniczay, je bil Štefan prvi kralj, ki je dosegel svetništvo drugače kot z mučeništvom. (Klaniczay, 2002: 134)

Pri Angležih (in sem ne prištevam Škotov ali Valižanov) Viljem Osvajalec nesporno vzbuja protislovna čustva ali neti polemike. Ko je normandijski vojvoda Viljem prišel v Anglijo na čelu vojske, ki je štela od 7000 do 12.000 mož, je trdil, da je zakoniti dedič Edvarda Spoznavalca, ki je vladal od 1042 do 5. januarja 1066. Edvard, ki so ga kanonizirali leta 1161 in od leta 1348 velja za zavetnika Anglije, je umrl brez potomcev in takoj so se našli trije kandidati za prestol: Harold Goldvinson, ki je bil okronan za kralja Anglije, norveški kralj Harald III. in normandijski vojvoda Viljem, ki je trdil, da je z Edvardom v sorodu prek pokojnikove matere, Eme Normandijske. Tako norveški kralj Harald kot Viljem Normandijski sta napadla Anglijo, da bi izterjala, kar jima pripada. Prvi je poslal svoje sile na sever dežele, vendar je Haroldu uspelo zbrati učinkovito vojsko pri Stamford Bridgeu in je porazil vikinške napadalce. Toda čez tri dni so se v Pevenseyju na jugu izkrcale Viljemove sile. Harold je s preostankom vojske pohitel na jug in se 14. oktobra 1066 srečal z Viljemom pri Hastingsu in sprva je celo kazalo, da bo zmagal. Toda Harold je padel v boju, najbrž pokošen od puščice, ki ga je zadela v oko, in to je strlo odpor Sasov.

Čeprav tisto, kar je sledilo, danes velja za »normansko zavzetje Anglije«, se takrat Viljemova zahteva po prestolu ni zdela prav nič manj upravičena od Haroldove. Harold je resda trdil, da je Edvard na smrtni postelji določil za svojega naslednika njega in ne Viljema, a slednji je zatrjeval, da je Edvard prestol obljubil njemu in da mu je Harold med krajšim bivanjem v Normandiji leta 1064 celo svečano zaprisegel, da ga bo podprl kot prihodnjega angleškega kralja. Naj bo tako ali drugače, Viljemu se niso upirali. Prav nasprotno, različni grofi, thani (vazali), škofi, šerifi in drugi odličniki so brž zaprisegli zvestobo novemu upravičencu do prestola v upanju, da bodo tako

obdržali posesti in pravice, ki so jih uživali. A to se je izkazalo za dokaj naivno, saj so Normani pod izgovorom, da so si vsi, ki so prisegli zvestobo Haroldu, s tem zapravili pravico do imetja, zaplenili saške posesti in si jih prilastili. (Trevelyan, 1959: 107) Če bi Viljem pokazal usmiljenje in dobrotljivost, kot se je s tema vrlinama odlikoval ogrski kralj Štefan, bi v mitologiji in svojem položaju bržkone poosebljal dušo Anglije. A ko sta dva grofa na severu povedla oborožen upor, se je tako okrutno maščeval, da ni več stala nobena hiša in živi duši ni bilo prizaneseno, in njegove vladavine se je brž prijel oznaka »normanski jarem«, tako kot so Srbi obdobje osmanske vladavine v šolskih učbenikih opisovali kot »suženjstvo pod Turki«.

Šesto let pozneje, med angleško državljansko vojno, so tako rojalisti kot parlamentarci obudili idealizirano podobo anglosaške Anglije, razlikovali so se le po tem, kako so tolmačili Viljemovo zahtevo po angleškem prestolu. Parlamentarci so se oklepali teorije o kontinuiteti in zanikali, da bi lahko prihod Normanov označili kot zavojevanje, trdili so, da so angleški zakoni in navade ostali nedotaknjeni tudi po tem, ko je Viljem postal kralj. Rojalisti pa so, nasprotno, trdili, da je Viljem uporabil silo tako za to, da je zasedel prestol, kot tudi za to, da se je obdržal na oblasti, in so trdili, da so normanski običaji in ustanove izpodrinili anglosaške. (Seaberg, 1981: 791) Za nas pa se je ohranila podoba Viljema, kot jo je opisal tedanji kronist:

Postavljal si je gradove
in neusmiljeno tlačil siromake.
Kralj je bil tako zelo neizprosni
in je podrejene oropal za prenekatero marko
zlata in več stotin funtov srebra,
ki jih je vzel po teži in nadvse krivično
od svojih ljudi, čeprav mu je bilo komaj treba tega.
Zapadel je v pohlep
in je ljubil lakomnost nad vse. (cit. v Churchill, 1965: 15-16)

Viljem I., ki so mu tako odrekli krepost in izpodbijali legitimnost njegovega nasledstva na prestolu, lahko na neki način velja za ustanovitelja (nove) angleške države, vendar bi si bilo težko že samo predstavljati, da bi obuditev spomina na njegovo vladavino navdihovala Angleže ali jih mobilizirala. Za navdih je bilo treba poiskati drugega kralja. To je bil kralj Artur, legendarni lik, za katerega trdijo, da sploh ni resnično živel, a je morda proti koncu petega in na začetku šestega stoletja vodil Kelte, ko so poskušali zavrniti vpade Anglov in Sasov. Ti so vse bolj napredovali in Kelte potiskali nazaj v Cornwall in Wales. Anglo-Sasi so svoje ozemlje imenovali Anglija, Keltom, ki so jih potiskali nazaj na območje, ki ga danes poznamo kot Wales, pa so rekli Valižani (iz 'weala', kar pomeni tujci). Ti Kelti so sebe imenovali 'Kimri' (sorojaki) in

svojo deželo 'Kimru'. To je pomembno, ker najzgodnejših omemb kralja Arturja ni najti v angleških kronikah, temveč v valižanskih.⁵ Valižanski duhovnik Geoffrey iz Monmoutha (pribl. 1100–pribl. 1155) se je zgledoval po zgodnejših virih, posebej po Bedovi *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (Cerkvena zgodovina angleškega ljudstva) in Gildasovi *De Excidio Britanniae* (O propadu in zavojevanju Britanije) iz šestega stoletja, in je oblikoval svojo Zgodovino Britancev (napisana okrog 1133–1135), v njej pa znova obudil zgodnejše zgodbe o čarovniku Mirdinu (ki ga je predelal v Merlina) in kralju Arturju.

V naslednjih stoletjih so se zdeli Francozi najbolj zagreti za legende o Arturju. Francoski pesnik Maistre Wace je leta 1155 ponovil zgodbo o Arturju in ji dodal okroglo mizo. Chretien de Troyes, drug francoski pisec, pa je med letoma 1160 in 1180 zapisal pet zgodb o tem kralju in razvil temo o viteštvu. In Robert de Boron (tudi Bouron), burgundski vitez in francoski pesnik s konca 12. in z začetka 13. stoletja, je dodal zamisel, da so kralj Artur in njegovi vitezi iskali sveti gral.⁶ Nazadnje je proti koncu petnajstega stoletja sir Thomas Malory v svoji knjigi Arturjeva smrt (*Le morte D'Arthur*), ki jo je leta 1485 izdal William Caxton, dal legendi o kralju Arturju dokončno prepoznavno podobo. Nekaj navdihujoče moči te epopeje razodeva naslednji odlomek:

... Merlin je ustvaril okroglo mizo v znamenje zaokroženosti
sveta, saj je pri okrogli mizi svet zastopan pravično,
kajti ves svet, krščanski in poganski,
bi rad k okrogli mizi;
in ko so izbrani
v bratovščino okrogle mize,
se imajo za bolj blagoslovljene in počaščene,
kot če bi imeli pol sveta ...
Ko je Merlin postavil okroglo mizo,
je dejal, da bo med člani te mize
dobro znana resnica o svetem gralu.
In možje so ga spraševali, kako naj bi vedeli, kateri se bodo najbolj izkazali
in našli sveti gral.
Nato je dejal, da ga bodo našli trije beli biki

⁵ »King Arthur – How the Legend Developed«, na *Caerleon Net*, na www.caerleon.net/history/arthur.page3.htm [zajeto 23. aprila 2007].

⁶ Sveti gral je včasih kelih, iz katerega je pil Jezus iz Nazareta na slovitih poslednjih večerji, včasih pa kelih, v katerega so prestregli njegovo kri, ko je bil pribit na križ. V obeh primerih so verjeli, da ima čarodejno in dobrodejno moč. Robert de Boron je združil obe različici, češ da je Jožef iz Arimateje v kelih s poslednje večerje prestregel poslednje kaplje krvi iz Jezusovega telesa na križu. Za podrobnejšo obravnavo legende o svetem gralu glej John B. Marino, *The Grail legend in modern literature* (Cambridge & Rochester, N.Y.: D. S. Brewer, 2004).

in dva bosta deviška in tretji bo neomadeževan.
 In eden od teh treh bo presegel očeta,
 tako kot lev presega leoparda, po moči in po pogumu.⁷

Toda kralj Artur je prevzel domišljijo Angležev že veliko pred sago sira Thomasa Maloryja. V začetku devetnajstega stoletja je najti omembe legende, po kateri kralj spi v neki votlini v Angliji in se bo zbudil, ko bo narod v stiski. (Simpson, 1986: 206) Po nekaterih različicah naj bi v votlini skupaj s kraljem spali tudi vsi njegovi vitezi, pripravljeni, da se prikažejo, ko jih bo Britanija potrebovala. Izvirni Artur je bil zagotovo resničen kralj. Legenda o sv. Kadoku ga opisuje kot surovega in neotesanega poglavarja, prav nič podobnega legendarnemu Arturju. (Loomis, 1933: 478) Ta alternativni portret keltskega kralja Arturju ni v posebno čast, a je nemara bliže zgodovinskemu liku. In potem je tu še Arturjev grob, ki naj bi bil v Glastonburyjski opatiji, ki je bila v petem stoletju keltsko krščansko svetišče – primeren kraj za pokop keltskega kralja.⁸ Vsekakor Mary Williams, strokovnjakinja, specializirana za arturijanstvo, meni, da je bil kralj Artur resnična oseba, in je opozorila na več Arturjev kraljevskega rodu, ki so v času, ko naj bi živel legendarni Artur, živeli na Britanskem otočju, in vsak izmed njih bi lahko bil »kralj Artur«. (Williams, 1962: 73) A že samo dejstvo, da so oporekali temu, da je Artur res živel, naredi legendo še privlačnejšo, saj zavija Arturja v tančice skrivnosti, in če odločimo, da je izmišljen (tako kot trdijo nekateri avtorji), je lahko čisto vse, kar si želimo.

Na začetku 12. stoletja so Kornvalci in Valižani, potomci Keltov, še vedno verjeli in upali, da se bo Artur vrnil, in se niso hoteli sprijazniti s tem, da je v resnici umrl že pred več kot pol stoletja. (ibid: 85) Pozneje je legenda postala del angleškega izročila, tako da je leta 1278 kralj Edvard I. (vladal od 1272 do 1307) ukazal slovesen pokop ekshumiranih poslednjih ostankov domnevnega kralja Arturja pri velikem oltarju Glastonburyjske opatije. Kot je zapisal Kenneth Knight, »je bilo to Edvardovo dejanje nedvomno dinastično in politično obarvano«. (Knight, 1978 [1977]) Red vitezov okrogle mize je do štirinajstega stoletja zares zaživel – a so trdili, da je starodaven – in leta 1349 ga je kralj Edvard III. (vladal od 1327 do 1377) preselil na Windsorski grad in ga na novo poimenoval v Nadvse plemeniti red podvezice. Še pozneje, pod vladavino Elizabete I. (vladala od 1558 do 1603), se je društvo lokostrelcev imenovalo »Vitezi okrogle mize«. Legende o Arturju so se v stoletjih množile in po eni izmed različic ubije zlobno Črno čarovnico, po neki drugi je prikazan kot velikan.

⁷ Sir Thomas Malory, *Le Morte D'Arthur* (1485), Book XIV, Chapter II, at www.sacred-texts.com/neu/mart/mart375.htm [zajeto 6. decembra 2007].

⁸ Za več o tem glej W. A. Nitze, »The Exhumation of King Arthur at Glastonbury«, v *Speculum*, Vol. 9, No. 4 (oktober 1934), str. 355–361. Glej tudi James P. Carley (ed.), *Glastonbury Abbey and the Arthurian tradition* (Cambridge & Rochester, N.Y.; D. S. Brewer, 2001).

A če se vrnemo v dvanajsto stoletje, je moral kralj Henrik I. (vladal od 1100 do 1135), sin Viljema Osvajalca, na začetku vladavine v vojnah braniti svoje posesti. V teh razmerah je potreboval junaškega prednika, nekoga, katerega slavo bo mogoče primerjati s slavo, denimo, Karla Velikega. Genialni Geoffrey iz Monmoutha se je domislil, kako bi to lahko storili, kot je opozoril Gordon Hall Gerould. Zares, Geoffreyjeva Zgodovina je zavestno napisana tako, da kralja Arturja ne samo predstavi kot večjega kralja od Karla Velikega, temveč tudi kot veliko bolj častitljivega (s tem še dodatno overovi uglednost nasledstva). (Hall Gerould, 1927: 45-51) In čeprav Artur ni bil kanoniziran, sta to povsem nadomestila njegova predanost krepostim viteštva in njegovo slovito iskanje svetega grala.

Miti mučeništva – Norveška

Alternativa mitom o ustanoviteljstvu so miti o mučeništvu, v katerih je zahteva po svetništvu – in s tem tudi po politični legitimnosti – pogosto bolj odločno izražena. Narodni mučenik umre zavoljo naroda in kot tak simboli-zira narod. Znotraj tega obsežnega parametra pa je prostor za precejšnje variacije. Čeha Jana Husa (1370–1415), verskega reformatorja, ne pa kralja, so sežgali na grmadi zaradi herezije, toda njegova smrt je navdihnila versko-domoljubne taborite, ki so svoj boj videli kot boj za boga; danes je Hus narodni svetnik. Rodrigo Díaz de Vivar (1040–1099), bolj znan kot »El Cid«, je bil kastiljski plemič in vojaški poveljnik, ki se je bojeval proti Mavrom v Španiji in si je nazadnje ustvaril lastno kraljestvo. Čeprav je umrl naravne smrti, legenda pravi, da so njegovo truplo po smrti z jermeni pripasali na konja in ga poslali v boj, tako da je El Cid zadnjo bitko izbojeval že mrtev in si s tem prislužil častno, čeprav nenavadno mesto med mučenci za domovino. Niti Jan Hus niti El Cid nista bila kanonizirana, zato pa so to čast leta 1920 izkazali Ivani Orleanski (1412–1431), nepismeni kmečki hčeri, ki je popeljala francosko vojsko do zmage na Angleži, a so jo ti leta 1430 ujeli in sežgali na grmadi pod izmišljeno obtožbo herezije.

Med srednjeveškimi kralji, ki se jih spominjamo kot mučencev, pa sta norveški kralj Olaf Sveti in srbski knez Lazar – oba sta bila kanonizirana. Oba sta padla v boju za domovino. Obema pripisujejo po smrti čudeže. Obeh se njuna naroda še danes spominjata in ju častita kot narodna junaka. Le da danes spomin na Lazarja, če že kaj, prikličo občutek narodne tragedije in v kontekstu neizbežne neodvisnosti Kosova tudi grenak priokus, da se ponavlja že videno, kralj Olav den hellige (Olaf Sveti) pa vzbuja pri navadnih Norvežanih spoštovanje, ker je dokončno pokristjanil njihovo deželo.

Kljub temu se opisi Olafa v zgodovinskih kronikah in delih strokovnjakov zelo razlikujejo. Oče Olav Müller pravi, da je za nekatere pisce »okrutni psihopat«, za druge pa »brezkrvni svetnik, pravi angel«. (Müller, 1993) Zgodo-

vinski Olaf Haraldsson se je rodil približno leta 990 in je trdil, da je potomec Haralda Hårfagreja (Haralda Svetlolasega), ki je umrl leta 932 ali 933. V mladih letih – najbrž ni bil starejši od 12 let – je zbral vikiško posadko in odpluli so ropat in plenit. Čeprav je Olaf Tryggvason, ki je od 995 do 1000 vladal kot kralj Danske in dela južne Norveške, začel na silo pokristjanjevati Norveško, je bil na začetku enajstega stoletja v deželi politeizem še vedno trdno zasidran. Sam Olaf Haraldsson je bil rojen še v stari veri in v njegovem času so člani kraljevih rodbin praviloma trdili, da so potomci bogov Freya in/ali Odina. Vera Henriksen pravi, da je morala biti, ko je Olaf terjal zase ozemlje Norveške, »njegova zahteva po kraljevanju v očeh sodobnikov utemeljena s tem, da je potomec boga Freya.« (Henriksen, 1985) Tako kot drugi srednjeveški kralji (denimo kralj Artur, vsaj sodeč po legendi) je imel tudi Olaf poseben meč, ki je pri njem simboliziral, da je potomec bogov. Meč naj bi imel nadnaravno moč in naj bi tistemu, ki ga je vihtel v boju, naklonil gotovo zmago. Olaf in njegovi Vikingi so tri leta plenili po vaseh ob angleški obali in leta 1009 napadli London ter razrušili Londonski most. Čez dve leti je sodeloval pri oplenitvi Canterburyja. Angleški kralj Ethelred je privolil v plačilo odkupnine, da bi Olaf in njegova družčina pustili njegovo deželo pri miru. S to odkupnino so Olafovi Vikingi odpluli v Normandijo in Olaf je ponudil svoje usluge vojvodi Rihardu II. V tistih dveh letih, ki jih je prebil v Normandiji, je slišal pripovedovati o dosežkih Karla Velikega, ki je vladal kot frankovski kralj od 768 do smrti 814. Olafa je še posebej zanimalo, kako si je frankovski kralj ustvaril imperij. Takrat se je tudi dal krstiti in je postal katolik.

Ko se je leta 1015 vrnil na Norveško, mu je uspelo, da so ga v kratkem času sprejeli za kralja v večjem delu jugovzhoda dežele. Z zmago v pomorski bitki spomladi leta 1016 je svojemu kraljestvu dodal še jugozahod in območje fjorda z mestom Oslo. Poleti 1016 je prišel v Trondheim in bil tudi tam sprejet kot kralj. (Haraldson, 2007: 2-3) V naslednjih mesecih mu je uspelo razširiti oblast na vso deželo in, podžgan od nove vere, je želel svojemu ljudstvu vsiliti krščanstvo. To so počeli z mečem v roki. (Timonen, 1996: 285-296) Poleg tega je odpravil zakone, ki niso bili skladni s krščanskim naukom, ki ga je postavil za temelj novega pravnega reda. Spremenjeni zakon ni bil priljubljen ne pri navadnih ljudeh ne pri plemstvu, katerega status je neprijetno prizadel, in Olaf je najel ármlenn (može iz zveste kraljeve garde), da so bdeli nad krajevnimi poglavarji. Medtem je danski in angleški kralj Knut (Angliji vladal od 1016 do 1035, Danski od 1018 do 1035), ki je v angleški zgodovini znan kot Knut Veliki, opazil, da med Norvežani vlada vse večje nezadovoljstvo, in je poslal bogate darove tamkajšnjim krajevnim poglavarjem v upanju, da jih bo tako pridobil za zaveznike. Obljubil jim je tudi, da jim bo povrnil nekdanje privilegije, če ga sprejmejo za monarha. Knutovo snubljenje je bilo uspešno in ko je leta 1028 priplul na Norveško z obsežnim ladjevjem, je moral Olaf zbežati iz dežele. Zatekel se je v Kijev, v goste k svaku, ve-

likemu vojvodi Jaroslavu. Ko je Knut utrdil oblast na Norveškem, se je vrnil v Anglijo, na Norveškem pa je pustil Håkona Jarla, da je vladal kot podkralj.

Leta 1029 je Håkon Jarl utočil in ko je Olaf izvedel za to, je sklenil, da se vrne na Norveško in si poskusi povrniti prestol. Po Snorriju Sturlusonu (1178–1241), islandskem piscu mitov in pesniku, je za svoj podvig zbral vojsko, ki je štela 3600 mož, a jo je spotoma povečeval, dokler ni poveljeval 7000 možem. 29. julija 1030 ga je pri Stikestadu pričakala vojska, ki so ji poveljevali Hårek iz Tjøtta, Tore Hund iz Bjarkøya in Kalf Arnason, ki so nekdanje služili pod Olafovim poveljstvom. Olaf je zadobil tri hude udarce v glavo in je umrl na bojišču. Njegova vojska je bila poražena in njegovo truplo so odnesli in skrivaj pokopali v Trondheimu.

Hitro so se začele spletati legende o njem. Po Sagi legend se je njegovo truplo samo leto in pet dni po tem, ko so ga pokopali, dvignilo iz zemlje in so ga morali znova zagrebsti. Čez devet noči je zopet vstalo od mrtvih. Takrat sta – tako pravi zgodba – škof Grimkjell in kralj Svein (Knutov sin in norveški kralj vazal, 1030–1035) ukazala, naj pokojniku iz brade izpulijo šop dlak in jih sežgejo. A ko so dlake vrgli v blagoslovljeni ogenj, niso hotele zgoreti. Kmalu zatem so poročali o čudežih, ki so se dogajali v Olafovi grobnici. (Henriksen: 33) Začela je tudi krožiti zgodba o tem, da je na predvečer bitke pri Stiklestadu Olaf zaupal nekemu svobodnjaku veliko vsoto denarja in mu velel, naj ga razdeli »cerkvam in nekaj duhovnikom in nekaj siromakom in darovati ga moraš za duše tistih, ki so padli v boju, in (tudi) tistih, ki so se borili proti nam«. (Olav, 2007: 2-4) Govorilo se je tudi, da je tik pred bitko v sanjah videl lestev, ki je vodila do nebes, in je splezal po njej in pred svojimi očmi zagledal nebesa. Ko je rojaku Finnu Arnessonu povedal o teh sanjah, je ta rekel kralju, da so slabo znamenje, saj pomenijo, da bo padel v boju. (ibid; 1985: 175) A to Olafu ni vzelo pogum, temveč je imel to za sad svojega »koprnenja po kroni mučenca«, kot piše v *Passio Olavi*, norveškem srednjeveškem besedilu, pisanem v latinščini. (Henriksen: 41) In čeprav je vzel s seboj v boj svoj poganski meč, ga je, ko so ga ranili nad levim kolenom, zalučal daleč stran – po Snorrijevem poročilu – in se tako vdal ter predal dušo Bogu. Henriksenova previdno pojasnjuje: »Če je bilo res tako – in seveda ne trdim, da je bilo zagotovo – potem je to, da je Olaf odvrnil meč Olafa Geirstad-alva, pomenilo njegovo dokončno spreobrnitev in izročitev krščanskemu bogu. Poleg tega ga je morda prav to dejanje v očeh Cerkve opralo poprejšnje nasilnosti in okrutnosti« – od katere je bilo nekaj v vsakem primeru zagrešeno v imenu širjenja krščanstva. (ibid: 63-64) To idealizirano podobo Olafa izpričujejo naslednje vrstice:

Leta Gospodovega tisoč in trideset
je kralj Olaf, stoječ pred dansko hordo,
sanjal, da stoji pred nebeškimi vrati,

tako pripoveduje starodavno izročilo.
Čutil je, da je to napoved njegove usode.
Kako neki naj živi, ko pa se nebeška vrata
že odpirajo pred njim?
A bil je veder, prav nič mrk.
krona mučenca mu daje znamenje,
na predvečer, ko čaka ga spopad.
Bil je pogumnega srca in plemenitega duha,
najboljši svojega rodu.
Popeljal je svojo vojsko v boj,
a tistega dne padel v spopadu.
Ko ga je sekira ranila nad kolenom,
je zalučal svoj čudežni meč v drevo
in zaklical bogu na vse grlo:
»Vzemi me, Gospod, veselim se,
četudi je to moj poslednji dih,
saj vem, da prek smrti
čaka me nesmrtnost.
Izročam ti svojo dušo.«
In tako se spominjamo tega svetniškega kralja,
katerega duša je bila brez vsakega madeža.⁹

586

(V angleškem prevodu:
In one thousand thirty in the year of Our Lord
As Olav, King, faced the Danish horde
He dreamt he stood at Heaven's door,
Thus is it written in the ancient lore.
He sensed that this told of his fate,
How could he live if Heaven's gate
Was already opening up to him?
But he rejoiced, he was not grim.
A martyr's crown was beckoning,
On the eve of military reckoning.
Brave in heart, of noble mind,
He was the best among his kind.
He led his troops into the fray,
But fell in battle on that day.
Struck by axe above the knee,
He hurled his magic sword against a tree,
And shouted to God at the top of his voice,

⁹ Napisala avtorica 7. decembra 2007.

»Take me, Lord, I do rejoice
 Even as I take my last breath,
 Knowing that it is through death,
 That immortality comes to me.
 I surrender now my soul to Thee.«
 And thus do we recall this kingly saint,
 Whose soul was free of stain or taint.»)

Kult novega svetnika se je širil po Evropi in se že kmalu prijel v Angliji, kjer se je v prvih letih zrcalil v posvetitvi številnih cerkva Olafovemu spominu. (Coupland, 1998: 7-9) Od približno 1050 do 1537, ko je Norveško dosegla reformacija, so prihajali romarji v Trondheim iz vse Evrope. Za tiste, ki so opravili to pot, je imelo romanje pomen duhovniške posvetitve, četudi ni prineslo čudežnega ozdravljenja. Kar zadeva Cerkev, je razraščajoči se mit o sv. Olafu pomembno prispeval k utrditvi krščanstva med Norvežani. S stališča države pa je legenda okrepila položaj bodočih norveških kraljev. (Emblem, Libæk, Stenersen, 1997: 6-7) Sv. Olaf, opisan kot kombinacija apostola in mučenca, je obveljal za norveškega narodnega svetnika. V nedavnem eseju o življenjepisu svetnikov najdemo naslednjo sodbo o pokojnem kralju:

Bitka pri Stiklestadu se je morala zdeti kot dokončen polom neuspešnega kralja. V resnici pa so se vloge obrnile: cilja, za katera se je bojeval Olaf, združitev in pokristjanjenje Norveške, sta z njegovo mučeniško smrtjo dokončno slavila ... Olaf je postal svetnik, ki ga ljudje globoko ljubijo, ker je vseč bolj ali manj vsem. Bil je zagovornik kmetov in mornarjev, zavetnik potujočih trgovcev in prebivalcev mest, branilec monarhije in zaščitnik ubožnih. Bil je junak po šegi sodobnega časa, vitez vere, kot bi skočil iz podob v viteških zgodbah. (Langslet, 1998: 8-9)

Miti mučeništva – Srbija

Poprejšnja obravnava povsem nazorno pokaže, da mitologizacija pokojnega kralja nikakor ni značilna samo za Srbijo. Tudi na Norveškem imajo kralja svetnika, za katerega podobno kot za Lazarja pravijo, da so se mu na predvečer bitke v sanjah prikazala nebesa in je prostovoljno izbral mučeništvo, padel v boju in na neki način skozi poraz v bitki dosegel »zmago«. A kljub tem presenetljivim podobnostim se raba legende o knezu Lazarju in bitki na Kosovu, pri kateri so nazadnje pristali v Srbiji, zelo razlikuje od rabe legende o kralju Olafu in bitki pri Stiklestadu.

Vojski, ki sta si 28. junija 1389 stali nasproti na Kosovem polju, sta bili narodnostno mešani. Sultan Murat I. (vladal od 1359 do 1389), z vzdevkom Hüdavendigâr ali »Bogu mili«, je poveljeval vojski, ki so jo sestavljali Grki, Bolgari in Albanci. Vojska kneza Lazarja pa je bila med drugim sestavljena iz

Srbov, Hrvatov, Albancev in Bolgarov. (Temperley, 1969: 100) Murat je napadel Srbijo zato, da bi deželo spravil pod svoje žezlo, sprva kot vazalno državo, pozneje pa povsem pripojeno provinco Osmanskega imperija. Lazarjeva vojska je bila v veliki manjšini. Po najbolj zanesljivih virih je Muratova vojska štela okrog 27.000–30.000 vojakov, Lazarjeva pa le 15.000–20.000 mož. Niso se ohranila pričevanja očitodcev, vendar je nekdanji srbski janičar v svojem pisanju iz 90. let 15. stoletja pripisal srbski poraz temu, da so nekateri srbski plemiči »opazovali bitko »skozi prste«. (ibid: 65) Leta 1601 je Mavro Orbini, menih iz Ragusana, izdal zgodovinsko delo, v katerem je Vuka Brankovića, enega izmed Lazarjevih zetov, imenoval izdajalca, vendar se zdi, da je Vuka Brankovića pomešal z Đurađem Brankovićem, Vukovim sinom, ki je na predvečer druge bitke za Kosovo (1448) takratnega sultana obvestil o premikih vojske, ki ji je poveljeval transilvanski plemič János Hunyadi. Kakorkoli že, izid bitke leta 1389 je bil nejasen. Tako Lazar kot Murat sta padla v boju in obe vojski sta se umaknili. Eno od prvih sporočil o spopadu, v pismu, ki ga je bosanski kralj Tvrtko (ki sam ni bil na Kosovu) 1. avgusta 1389 (Mihajličić, 1989: 47) poslal senatu dalmatinskega mesta Trogir, pravi, da je krščanska vojska izbojevala veliko zmago nad Osmani; to, da je sultan končal pod roko krščanskega morilca, naj bi bilo dokaz za tako razlago dogodkov. (Emmert, 1991: 22)

Tako kot so legendo o Arturju prvotno razvijali predvsem Francozi in je Olafov kult sprva našel zagovornike v Angliji, tako so tudi legendo o bitki za Kosovo sprva ... negovali predvsem katoliški intelektualci v beneškem imperiju (tudi katoliški Slovani na jadranski obali) in v zahodnobalkanski obliki epskega pesništva, imenovani bugarštica. Nedvomno so jo širili tudi predniki Srbov, pravoslavni kristjani v protiturški vojni krajini, a zgodba očitno ni bila omejena zgolj na to prebivalstvo, ki se do devetnajstega stoletja večinoma sploh ni prepoznavalo za Srbe. Še pomembneje pa je to, da se v zgodbi, ko so jo pisci pograbili za to, da bi z njo izražali sovraštvo do turških napadalcev, večinoma ni nič posebej osredotočalo na srbstvo. (Greenawalt, 2001)

V osmanski Srbiji si – po Miodragu Popoviću – tamkajšnje ljudstvo, prav ironično, legende o kosovski bitki ni tolmačilo nenaklonjeno do osmanskih Turkov. Nasprotno, v šestnajstem in sedemnajstem stoletju je bila srbska kultura »turkofilna«, Srbi so uživali versko avtonomijo in svobodo veroizpovedi in so jim bile naložene manjše fevdalne dajatve kakor drugim po Evropi. (Popović, ibid: 53)

Med 1841 in 1862 je Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864), avtor srbskega pravopisa in jezikovni reformator, objavil štiri zvezke Srbskih narodnih pesmi, od katerih jih kar nekaj govori o Kosovu. V eni od teh najdemo sultana Murata, ko že umira od dobljenih ran, in takole veleval vezirjem in drugim pomočnikom:

Bratje Turki, lale (nižji dvorni uradniki) in vezirji,
umiram in imperij je zdaj vaša skrb!
Da bi imperij dolgo živel,
ne bodite okrutni do črede,
bodite zelo dobri do nje.
Harač naj bo 15 dinarjev,
pa tudi če je 30 dinarjev.
Samo ne odmerjajte glob ali posebnih davkov,
ne prizadejajte gorja čredi.
Ne dotikajte se njihovih cerkva,
niti njihovih postav,
ne maščujte se čredi,
samo zato, ker me je Miloš zabodel.
To je bila vojna sreča ...
Ne smete odganjati črede
v gozdove, da vas bo sovražila,
temveč bdite nad njo, kot da so vaši sinovi;
tako bo imperij živel dolgo.
Če pa boste tlačili čredo,
boste izgubili imperij. (cit. v ibid: 55)

(v izvirniku: odlomek iz pesmi Početak bune protiv dahija

...«Turci braćo, lale i veziri!

»Ja umrijež, vama dobih carstvo,

»Nego ovo mene poslušajte;

»Da vam carstvo dugovječno bude:

»Vi nemojte raji gorki biti,

»Veće raji vrlo dobri bud'te;

»Nek je harač petnaest dinari,

»Nek je harač i trideset dinari;

»Ne iznos'te globa ni poreza,

»Ne iznos'te na raju bijeda;

»Ne dirajte u njihove crkve,

»Ni u zakon, niti u poštenje;

»Ne ćerajte osвете na raji;

»Što je mene Miloš rasporio,

»To je sreća vojnička don'jela ...

»Vi nemojte raju razgoniti;

»Po šumama, da od vas zazire,

»Nego paz'te raju k'o sinove,

»Tako će vam dugo biti carstvo;

»Ako l' mene to ne poslušate,
»Već počnete zulum činit' raji;
»Vi čet' onda izgubiti carstvo.)

V teh verzih je sultan opisan kot usmiljen in moder vladar, ki želi srbskim podanikom v osmanskem imperiju vse dobro. Ko Srbi berejo to pesem, se jim kosovska bitka ne zdi zločin, ki ga je treba maščevati, temveč trenutek, ko sultan, čeprav v poslednjem dihu, daje zaobljubo, za katero lahko Srbi kadarkoli terjajo njegove dediče. Poleg tega v Karadžićevi inačici sultan predlaga, da bi bil njegov morilec, Miloš Kobilić, pokopan poleg njega; Kobilić ugovarja, da ni vreden tega, da bi ležal zraven cesarja, in predlaga, da bi bila raje sultan in knez pokopana drug ob drugem v znamenje enakosti, on pa bi jima ležal pri nogah. Po Karadžiću je sultan svojemu morilcu uslišal željo.

V drugi pesmi Karadžić piše o preroku Eliji, ki je obiskal kneza Lazarja na predvečer bitke in mu ponudil, naj izbere med nebeškim in zemeljskim kraljestvom. (ibid: 57) Po drugi različici te zgodbe pa Lazarja v sanjah obišče angel, toda v obeh različicah se Lazar odloči, da bo umrl mučeniške smrti, podobno, kot naj bi storil kralj Olaf, in tako sebi in Srbiji zagotovi nebeško kraljestvo. Alexander Greenawalt v članku, objavljenem leta 2001, meni, da se to, kar je preraslo v tradicionalno razlago tega odlomka, morda razlikuje od namenov tistih, ki so prvi spravili v obtok legendo o nebeškem prividu, in še posebej od namenov Vuka Karadžića. Greenawalt poudarja, da Lazarjeve odločitve za nebeško kraljestvo ne moremo imeti za mit o ustanovitvi srbske države, temveč bolj za sredstvo legitimizacije osmanske suverenosti nad Srbijo, češ da je v obdobju turške nadoblasti v Srbiji »nebeško kraljestvo« – srbska pravoslavna cerkev – uživalo precejšnjo avtonomijo in svobodo. (ibid: 57)

Omenila sem že, da je kralj Tvrtko sprva razlagal izid spopada kot zmago krščanstva. Takoj po prinčevi smrti in po tem, ko je njegova vdova naslednje leto sprejela vazalni odnos do Carigrada, so bili Srbi docela pobiti. Thomas Emmert ugiba, da so morda v želji, da bi pregnali to razpoloženje in Srbe navdali z upanjem, po samostanih vzeli v roke peresa in začeli opevati padlega kneza. Ena najbolj slovityh pesmi iz tega obdobja je pesem patriarha Danila III. Slovo o knezu Lazaru, nastala leta 1392. Po Danilovem tolmačenju je knez zbral svojo vojsko, preden jo je povedel v boj, in ji za spodbudo povedal naslednje:

O, vi tovariši in bratje moji, velmožje in blagorodni, vojaki in vojvode – veliki in mali. Sami veste in vidite, koliko dobrega nam je bog naklonil v življenju ... A če nas doletijo meč, rane ali smrt v tisočih, to sprejmimo mirno za Kristusa in za vero domovine. Bolje je umreti v boju, kakor živeti v sramoti in suženjstvu. Bolje je, da nas v boju zadene smrt od meča, kot da ponudimo svoja pleča sovražniku. Dolgo že živimo na svetu; za konec želimo sprejeti

mučeniški boj in živeti večno v nebesih. Imenujemo se Kristusovi vojščaki, mučenci za vero, kot naj bo zapisano v knjigi življenja. (cit. v Emmert: 24)

(V izvirniku:

»Vi, o drugovi i braćo moja, velmože i blagorodni, vojnici, vojvode, veliki i mali, sami ste znali i videli kolika nam je dobra Bog u životu svom darovao ... Ako nam mač, ili rana, ili hiljade smrti dogodi se, podnesimo to slatko za Hrista i za blagočestivu veru našeg otačastva. Bolje nam je u podvigu smrti, negoli stidan i ropski život. Bolje nam je u boju od mača smrt podneti, negoli pleća neprijateljima našim dati. Mnogo poživismo za svet, postarajmo se, dakle, da uskoro podvig stradalački primimo, da bismo poživeli večno na nebesima. Imenujemo sebe vojnici Hristovim, stradalcima za veru, kako bismo se upisali u knjigu života.«)

V pesmi neznanega avtorja Pohvalno slovo knezu Lazaru je padli knez primerjan s samim Kristusom, na tako primerjavo namiguje tudi slika Adama Stefanovića »Gostija kneza Lazarja« iz 70. let 19. stoletja. Na njej so Lazar in njegovi velikaši razporejeni za mizo pri večerji po neizglednem vzoru Kristusove poslednje večerje, s snopom svetlobe, ki ožarja Lazarja kot božanski sij, medtem ko je večina njegovih spremljevalcev v temi.¹⁰ Na primerjavo s Kristusom namiguje tudi pesem »Najdba glave kneza Lazarja«, ki pravi, da so glavo kneza Lazarja, potem ko so ga v bitki obglavili, vrgli v vodnjak. Štirideset let je minilo, dokler je ni nekdo našel, in takrat se je prikazalo tudi Lazarjevo obglavljeno telo, glava se je čudežno združila s telesom in Lazar je bil spet cel kot pred smrtjo.

Ko Z. D. Zimmerman komentira to pesem, pravi, da je Lazarjevo obglavljenje rabilo kot prispodoba za obglavljenje Srbije, pri čemer glava simbolizira duha naroda, telo pa sam narod. Po tej razlagi Lazarjevo vstajenje od mrtvih, ki ga omogoči vnovična združitev glave in telesa, simbolizira pričakovanje vnovičnega vstajenja srbskega naroda. (ibid: 247)

Obglavljenje kneza Lazarja se zrcali tudi v stilizirani obliki na številnih ikonah s konca sedemnajstega in iz osemnajstega stoletja. Na eni, ki jo je iz lesa izrezljal neznan umetnik, denimo, ima knez Lazar glavo sicer na rame-nih, toda v levici nosi še eno glavo; v desni roki drži križ kot simbol svoje predanosti veri. Ta stilizirana obravnava je ponovljena na slikovitem portretu Hristofora Žefarovića iz leta 1741, le da na tem drugem portretu drži v desnici križ in žezlo. Na obeh upodobitvah je za obema glavama, tisti na rame-nih, in tisti, ki jo drži v roki, svetniški sij. Kar zadeva »dve glavi« – knez Lazar je prikazan nepoškodovan, kot bi vstal od mrtvih. Glava, ki jo drži v roki, je

¹⁰ Slika je reproducirana kot dodatek k Ljubica D. Popovich, »The Battle of Kosovo (1389) and Battle Themes in Serbian Art«, v Vucinich in Emmert (ur.), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, str. 287.

torej le ostanek zemeljskega telesa, ki ga je pustil za seboj, ko si je izbral nebeško kraljestvo in večno življenje.

Obglavljenje je obravnavano nekoliko drugače v hvalnici iz šestnajstega stoletja, ki trdi, da je Lazarjevo telo obležalo na tleh, glavo pa so videli, ko je sama lebdela nad Kosovim poljem. (Antonijević: 321) Tako kot pri drugih kraljih svetnikih so bile z njegovimi posmrtnimi ostanki, ki naj bi imeli čudežno moč, povezane neverjetne zgodbe. Trdili so tudi, da so kosti kneza Lazarja, ki naj bi bile shranjene v samostanu Ravanica, na neki način še žive, ali, po nekem drugem viru, da je bog obvaroval Lazarjeve posmrtne ostanke pred propadom kot nezgrešljiv dokaz svetništva. (ibid: 317-319) Spet je tako kot pri drugih kraljih svetnikih pokojni knez v zgodnjih zapisih predstavljen kot bogaboječ, pobožen mož. Prološko žitje kneza Lazara (Kratek življenjepis kneza Lazarja) izpod peresa neznanega avtorja, ki velja za najstarejši traktat, posvečen Lazarju, opisuje kneza, ki da je

najbolj bogaboječ potomec
bogaboječega rodu.
Govorim o tvojem izbrancu,
plemenitem in blagem Lazarju,
o, Kristus.
Izkazal se je kot zgled gorečnosti
in se je hrabro boril
za vero te dežele ... (cit. v Emmert: 62)

Kult se je razširil celo na hortikulturo in med Srbi se je razširilo verovanje, da je vsaka potonika, ki je zrasla na Kosovem polju, vzniknila iz krvi padlih srbskih vojakov. (Antonijević: 326)

Najzgodnejše srbsko pisanje o bitki se je osredotočalo na dokazovanje legitimnosti Lazarjevega vladanja in njegovega statusa mučenca za vero; včasih je celo zapisano, da ga je srbska pravoslavna cerkev kanonizirala kmalu po smrti. Kot toliko drugega v zvezi z Lazarjevim kultom pa je tudi to sporno. Đorđe Trifunović, denimo, trdi, da je Lazar postal svetnik, ne da bi bil uradno kanoniziran. Znani teolog in cerkveni zgodovinar Lazar Mirković je istega mnenja in utemeljuje Lazarjevo svetništvo s pravoslavno tradicijo, da za mučeništvo ni potreben noben poseben cerkveni postopek, ker je svetništvo doseženo že s samim mučeništvom. Drugi menijo, da je Cerkev Lazarja uradno kanonizirala, četudi ni mogoče ugotoviti natančnega datuma kanonizacije. A kot ugotavlja Rade Mihaljčić, gre pri sporu o tem, kako je Lazar postal svetnik, v bistvu za ugotavljanje, ali so Lazarjev kult organizirali cerkveni voditelji ali je nastal spontano.¹¹

¹¹ Ta razprava je povzeta v Rade Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović – Istorija, kult, predanje* (Beograd: Srpska školska knjiga & Knowledge Press, 2001), str. 150.

Nejasen izid bitke – Srbi niso izgubili svojega kraljestva vse do leta 1459 – pa je sprožil še novo polemiko: o tem, kdo je zmagal in kdo izgubil – in ta se je dolgo vlekla. Dj. Radojčić, denimo, je še leta 1955 pisal in citiral Prološko žitije kneza Lazara, češ da najzgodnejša besedila navajajo, da je vojaška zmaga na Kosovem polju pripadla srbski strani, Danilo III. pa v svojem že prej omenjenem Slovu trdi, da tisti dan ni zmagala nobena stran. (Emmert: 26-27)

Poleg tega poznejša besedila trdijo, da je Miloš Obilić – ki ga opisujejo kot Lazarjevega drugega zeta, a je to morda literarna izmišljotina – ubil sultana v njegovem šotoru, Danilov opis pa trdi, da je sultan padel v boju. Zgodba o uboju je bila šele pozneje vtkana v legendo; tak opis dogodkov najdemo prvič pri Konstantinu Filozofu, bolgarskem zgodovinarju iz 15. stoletja. Domnevni morilec pa je bil poimenovan šele pozneje, leta 1497 – v Janičarjevih spominih Konstantina Mihailovića.

Tu je zanimivo, da med prvimi poročili o bitki najdemo tudi opis, ki trdi, da je sultana Murata ubil sam knez Lazar sredi boja (in torej ne Kobilić), medtem ko druga besedila, ki naj bi bila povezana z Lazarjevim kultom, trdijo, da je bilo ravno narobe – da je sultan Murat osebno ubil kneza Lazarja. Kot opozarja Rade Mihaljčić: »Smrt, zadobljena od roke poganskega carja, je nadvse pomembna za prinčevu kanonizacijo, saj je s tem poudarjeno, da je knez umrl enako kot zgodnji krščanski mučenci.« (Mihaljčić: 72-73) Toda po tisti različici legende, ki je dobila status poluradne državne inačice, saj je navedena v učbenikih, je sultana ubil Kobilić, ki tako velja za srbskega junaka. (Mihaljčić, 2005: 167; Jirković, 2005: 76)

Verjetno je prvi podrobni opis bitke nastal leta 1512 v delu turškega pisca Mehmeda Neḫrija. Ta je bil nagnjen k pretiravanju in izmišljanju, saj je trdil, da je Lazarjeva vojska štela 500.000 mož – a to število daleč presega tisto, kar bi zmozel zbrati katerikoli srednjeveški knez – in je, povsem v nasprotju z dejstvi, nadalje zatrjeval, da je bila več kot dvakrat večja od Muratove. (ibid: 32-33) Poleg tega naj bi po Neḫriju noč pred spopadom Murat in njegovi možje molili do zore, Lazar in njegova vojska pa naj bi vso noč popivali. Tako kot je legenda, ki pravi, da je Lazarja obiskal sv. Elija ali angel, rabila za to, da je dala srbski strani podporo nebes, tako je tudi ta nasprotni opis trdil, da so Turki uživali božjo podporo. Številne podrobnosti v zgodbi, ki so se ohranile do danes, so v šestnajstem stoletju prešle v legendo, tako da »je bilo Kosovo do konca šestnajstega in začetka sedemnajstega stoletja že dodobra izoblikovano, dokončno obliko pa je dobilo v Zgodovini bitke za Kosovo, delu neznanega avtorja, ki je izšlo v začetku osemnajstega stoletja«. (Redjep: 302)

Nato pa je leta 1847 epska pesnitev Gorski venec izpod peresa črnogorskega vladike Petra Petrovića Njegoša dala legendi o Kosovu veliko bolj mračno tolmačenje, saj jo je opisala kot poraz Srbskega kraljestva in ta poraz povezala z božjo kaznijo za domnevno srbsko nezvestobo. Čeprav je osred-

nja tema pesnitve spopad med kristjani in muslimani na Kosovu, je segla tudi onkraj meja Kosova in bila izliv nestrpnosti do muslimanov. Po Njegoševih besedah:

Vsakogar, ki Kristusa preklinja,
z vodo ali pa s krvjo krstimo!
Spravimo iz staj živino bolno!
Naj se že zasliši pesem groze –
naš oltar bo pravi – krš krvavi! (Anzulović, 1999: 51-52)

(prevod Andrej Arko)

Za Njegoša nebeško kraljestvo ni avtonomna Cerkev, temveč ga je treba izbojevati z mečem proti Srbiji, ki se je spreobrnila v islam in tako 'izdala' narod. Ko Njegoš Kobilića preimenuje v Obilića – kot odsev redakcije, ki jo je izvirno ime doživelo v osemnajstem stoletju (Jorović, 2004: 253) – opiše skupinske sanje, ki so jih imeli tisti dan Danilo in srbski poglavice. V tem neverjetnem skupinskem prividu se jim je v sanjah prikazal »sijoč Miloš Obilić, ki je letel nad njimi na belem konju« in prisegel, da bo pokončal vse poturice, ki se ne bodo spreobrnil nazaj v krščanstvo. S tem Obilić ni bil več narodni domoljub, ki izkaže zvestobo knezu s tem, da ubije sultana, temveč je namesto tega postal »mučenec za čistost naroda, genocidni Kristus«. (Greenawalt: 61)

Lazar v taboru srbskih nacionalistov

Kljub več različicam in nasprotujočim si opisom bitke za Kosovo, ki so nastali v stoletjih, je do dvajsetega stoletja prevladala tista, ki ni le poudarjala, da je bila bitka za Srbijo nacionalna tragedija, temveč tudi, da je simbolično, če ne tudi v zgodovinskih okvirih, pomenila »dokončen polom slovite srednjeveške Srbije in začetek dolgotrajnega suženjstva pod 'turškim jarmom'.« (Prošić-Dvornić, 2000: 170) Bitka za Kosovo je tako postala simbol uporniškega duha, sovraštva do muslimanov in s tem, ko je pozabila na udeležbo krščanskih albanskih vojakov v vojski kneza Lazarja, bržkone tudi 'večnega' boja med Srbi in Albanci. Tu je pomembna pesem, ki jo citira Antonijević; v njej poje zbor:

O, ti, ki si v nebesih,
oče siromakov,
daj mi junaka,
ki bo z neomajno roko
pogubil vse, ki sejejo zlo,
in janičarje. (Antonijević: 323)

To ni klicanje kneza Lazarja, bogaboječega moža, ki se je raje kot za tuzemsko odločil za nebeško kraljestvo in mučeništvo, temveč klicanje angela maščevalca, ki bo pograbil upravičenost do nebeškega kraljestva in jo spremenil v zemeljsko kraljestvo. Temu pozivu se je seveda odzval Slobodan Milošević, od leta 1987 predsednik Zveze komunistov Srbije, po letu 1989 pa Republike Srbije. Kult kneza Lazarja in bitke za Kosovo so začeli poveličevati skoraj takoj, ko si je Milošević priboril oblast. Knjižni založniki so se odzvali na ta poziv s knjigami o Kosovu, narodnozabavni pevci s sentimentalnim opevanjem Kosova, celo neki izdelovalec dišav je skušal ustreči z novim parfumom po imenu »Mis 1398«. Medtem ko so v tisku objavljali intervjuje, članke in zgodovinske preglede, v katerih so se osredotočali na trpljenje srbskega življa med drugo svetovno vojno (pri čemer pa niso nikoli omenjali trpljenja drugih jugoslovanskih narodov v tej bratomorni vojni) in tudi na drugo trpljenje Srbov, je Kosovo ponudilo združujoč mit in prapor, pod katerim so se Srbi lahko zbirali za vojno. Tako je bilo tudi v znamenitem Memorandumu, ki so ga napisali člani Srbske akademije znanosti in umetnosti, Kosovo posebej poudarjeno, saj so zapisali, da Albanci na Kosovu izvajajo nič manj kot genocid v tem srcu srednjeveške Srbije. Pravoslavni duhovniki so, še preden je Milošević prišel na oblast, trdili, da je »Kosovo srbski Jeruzalem«, vendar je bila pred Miloševićevim prevzemom oblasti ta trditev oblika disidentstva uradni komunistični liniji. Potem pa jo je prevzel tudi režim.

Konstrukcija posebnega kolektivnega spomina na bitko za Kosovo je koristila režimu, ker so bile teme zagrenjenosti, nepravčnosti, zamere in pravične jeze, ki jih je obujal ta mit, koristne za mobilizacijo za vojno. Če bi se Srbi videli kot žrtve, bi čutili, da so upravičeni do maščevanja. Ironično je, da so na začetku 90. let minulega stoletja mit o Kosovu, ki so ga uporabljali za upravičevanje odprave precejšnje avtonomije, ki so jo uživale pokrajinske oblasti na Kosovu, vpregli tudi v projekt mobilizacije Srbov za vojno, ki bi na novo začrtala meji s Hrvaško in Bosno in Hercegovino, pod pretkanim izgovorom, »da bi morali vsi Srbi živeti v eni državi« – to zahtevo sta izrazila tako Dobrica Čosić, književnik, ki se je podal v politiko, kot tudi sam Milošević. Še več, Čosić je bil tisti, ki je Miloševiću podal »čudežni meč« s svojo velikokrat ponovljeno izjavo, da Srbi še nikoli niso izgubili nobene vojne. Albanci so razumeli vlogo, ki jo je imel kult sv. Lazarja. Tako so se, ko je Srbija najprej izgubila vojno za nasledstvo Jugoslavije in potem še svojo vojno proti Natu za Kosovo, albanski demonstranti maščevali Srbom in so julija 1999 podrli spomenik kneza Lazarja v Gnjilanah ter s tem simbolično izvedli napad na njegov kult.¹²

Kosovo je bilo pomembno tudi na dnevnem redu Vojislava Koštunice, ki je postal predsednik Jugoslavije oktobra 2000 in je od marca 2004 do julija

¹² »KFOR Press Statement, Delivered by Major Jan Joosten, KFOR spokesman«, v *KFOR Press Statements* (27. julij 1999), na www.nato.int/kosovo/press/1999/k990727a.htm [zajeto 11. januarja 2000].

2008 predsedoval srbski vladi. Po 11. septembru in napovedi »vojne proti terorju« s strani predsednika ZDA Georgea W. Busha se je Beograd z veseljem predstavljal kot naravni zaveznik v boju zoper islamske skrajneže in je proti koncu leta 2003 celo poslal svoj vojaški kontingent, da bi se ob ameriških silah boril proti talibanom v Afganistanu. (New York Times, 2003) Čeprav je mednarodna skupnost podpirala prizadevanje Kosovskih Albancev, da bi razglasili neodvisno državo in se odcepili od Srbije, je Koštunica temu ves čas odločno nasprotoval in si prizadeval, da bi stvar spravil pred Varnostni svet OZN, kjer bi Rusija vložila veto na vsak poskus odobritve samostojnosti Kosovskim Albancem. Koštunica bi si lahko kar predstavljali kot reinkarnacijo kneza Lazarja, ki je bojeval bitko, za katero je vedel, da je izgubljena, a je sprejel status mučenca za srbsko stvar.

28. junija 2007 se je na stotine Srbov zbralo na prizorišču zgodovinske bitke, da bi počastili obletnico. Koštunica je ob tej priložnosti v izjavi za dnevnik Politika dejal, da poteka nova bitka za nadzor nad Kosovom – tokrat, po njegovem mnenju, med ZDA in Srbijo. Takratni predsednik vlade je povedal, da je po njegovem »ključno vprašanje, ali bo v novi kosovski bitki nasilje prevladalo nad pravico«. ¹³ Obenem je patriarh Pavle, poglavar Srbske pravoslavne cerkve, posvaril, da se nad Kosovom zbirajo »črni oblaki«, in znova spomnil na vlogo »carja« Lazarja, ko je vodil Srbe v prvotni bitki za Kosovo, ter poudaril, da Srbi na Kosovu niso branili le svojih interesov, temveč pravzaprav »svetlinje razsvetljenega človeštva«. (ibid:2)

Sklep

Precej na dolgo sem obravnavala štiri pokojne kralje – ogrskega Štefana, norveškega Olafa in srbskega Lazarja – pri tem pa mimogrede omenila še El Cida in Ivano Orleansko. V to družbo zagotovo sodi tudi ruski veliki knez Aleksander Nevski (1221–1263), ki je 5. aprila 1242 v zgodovinski bitki pri Čudskem jezeru premagal livonijske viteze in ga je Ruska pravoslavna cerkev leta 1547 kanonizirala, Sergej Einstein pa proslavil v svojem filmu iz leta 1938, za katerega je glasbo zložil Sergej Prokofjev. Takoj opazimo, da so bili vsi ti posamezniki, ki so bili povzdignjeni v mitične simbole svojih narodov, kralji ali knezi ali vsaj, tako kot El Cid, plemiči (vsi, razen Jana Husa in Ivane Orleanske), vojščaki (vsi, razen Jana Husa, čeprav tudi pri kralju Štefanu in Arturju podoba vojščaka ni osrednja) in svetniki (vsi, razen El Cida in kralja Arturja). Za povrh knez Lazar in kralj Olaf tako kot El Cid, Jan Hus in Ivana Orleanska veljajo za mučence.

Že prej sem se enkrat vprašala, kako bi bilo, ko bi Beograd spodbujal kult Štefana Nemanje (ki je znan tudi pod imenom sv. Simeon Mirotočivi) name-

¹³ Navedeno v »St. Vitus Day: Dark clouds over Kosovo again«, v *Serbianna* (28. junij 2007), na www.serbianna.com/news/2007/01909.shtml [zajeto 28. junija 2007], str. 2 od 2.

sto kulta kneza svetnika Lazarja. Zagotovo bi se lahko odločili za to in če bi imele beografske oblasti po letu 1987 drugačne načrte, bi bil kult sv. Simeona/Štefana Nemanje zelo tehtna izbira. A vsaj dva razloga sta, da se to ni zgodilo. Prvi je že zajet v tem, kar sem pravkar napisala, da je bil namreč za ambicije Beograda v Miloševićevem obdobju Lazarjev kult prikladnejši. Drugi razlog pa je mogoče najti v bolj daljni preteklosti, da je namreč Cerkev v zgodovini vlagala veliko več energije v širjenje Lazarjevega kulta kakor kulta Štefana Nemanje. In posledica teh dveh razlogov je, da je kult kneza svetnika Lazarja dandanes v Srbiji še vedno živ in Lazarjeva zapuščina še vedno vpliva na Srbijo.

Miti povezujejo narod z nečim, kar bi lahko imenovali »tla ali temelj biti«, če na novo uporabimo to frazo Martina Heideggerja; to počnejo tako, da za nas določajo, če že ne ustvarjajo ta »tla ali temelje biti«. Miti so, med drugim, sredstva za ustvarjanje kolektivnega spomina in tisti, ki so izbrani za to, da v teh silovitih dramah nastopajo kot junaki in zlikovci, rabijo tudi za to, da določajo, kaj bo med narodom veljalo za dobro in kaj za zlo. Tako so po Njegoševi predelavi kolektivnega spomina poturice, Srbi, spreobrnjeni v islam, postali poglavitni zlikovci, islam pa najhujše zlo za srbski narod. In, vsaj po Njegošu, je mogoče vse tiste, ki pobijajo muslimane, videti kot »junake«, verska in nacionalna enotnost (homogenost) pa je postala najvišje dobro. Če rečemo, da so ljudje »zakoreninjeni oz. imajo trdne temelje«, ko sprejmejo vrednote svoje skupnosti – a to seveda še ne pomeni, da je vedno dobro sprejeti vrednote, ki prevladujejo v nekem okolju – potem lahko »tla ali temelje biti« razumemo kot konstitutivni skupek vrednot, ki določajo neko skupnost.

»Tla ali temelj biti« se s časom spreminja, saj se vrednote razvijajo in spreminjajo, in je izpostavljen politični manipulaciji. In ko želijo elite manipulirati z vrednotami skupnosti, je nacionalni mit pogosto ključ za doseg tega cilja.

LITERATURA

- Antonijević, Dragislav: »Der Kult des Fürsten Lazar in der Folkloretradition«, v Đuretić (ur.), *Kosovska bitka*, str. 321.
- Antonijević, Dragislav: »Der Kult des Fürsten Lazar«, str. 326.
- Anzulović, Branimir (1999): *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* (London: Hurst & Co.), str. 51–52.
- Coupland, Simon (1998): *A saint for all nations: The cult of Saint Olaf outside Norway* (Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbejderes forlag), str. 7–9.
- Čorović, Vladimir (2004): *Istorija Srba* (Beograd: I. P. Ivanišević & I. P. Logos Art), str. 253; potrjeno v Malcolm, *Kosovo*, str. 72–73.
- Emblem, Terje, Libæk, Ivar and Øivind Stenersen (1997): *Norge 1: Norges Historie for 1850* (Oslo: J. W. Cappelens Forlag), str. 63. Glej tudi Coupland, *A saint for all nations*, str. 6–7.

- Emmert, Thomas A. (1990): *Serbian Golgotha – Kosovo, 1389* (Boulder, Colo.: East European Monographs), str. 62.
- Emmert, Thomas A. (1990): »The Battle of Kosovo«, str. 24.
- Emmert, Thomas A. (1991): »The Battle of Kosovo: Early Reports of Victory and Defeat«, v Wayne S. Vucinich and Thomas A. Emmert (ur.), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, A Modern Greek Studies Yearbook Supplement (Minneapolis: Minnesota Mediterranean and East European Monographs), str. 22.
- Emmert, Thomas (2007): »Prologue to Kosovo: The Era of Prince Lazar«, na www.srpska-mreza.com/bookstore/kosovo/kosovo10.htm [zajeto 23. aprila 2007], str. 3 od 10.
- Emmert, Thomas A.: »The Battle of Kosovo«, str. 26–27.
- Ethnologia Balkanica (1999): »Once More About the Kosovo Epos and its Utilisation« (citirano v Radost Ivanova), Vol. 3, str. 192.
- Gerould, Gordon Hall (1927): »King Arthur and Politics«, v *Speculum*, Vol. 2, No. 1 (januar), str. 45–51.
- Greenawalt, Alexander (2001): »Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš, and the Transformation of Serb Memory«, v *spaces of identity*, no. 3, str. 52.
- Györffy, György (1994): *King Saint Stephen of Hungary* (Boulder, Colo.: Social Science Monographs), str. 92.
- Henriksen, Vera (1985): *St. Olav of Norway: King, Saint – and Enigma* (Oslo: Tano), str. 47.
- Klanczay, Gábor (2002): *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, trans. from Hungarian by Éva Pálmai (Cambridge: Cambridge University Press), str. 134.
- Knight, Kenneth (1978): »The Quest for the Holy Grail«, v Anthony Roberts (ed.), *Glastonbury – Ancient Avalon, New Jerusalem* (London: Rider & Co., 1978 [1977]), vzeto iz *Glastonbury's History and traditions*, na www.isleofavalon.co.uk/history/h-grail.html [zajeto 6. decembra 2007].
- Kropf, Lewis L. (1898): »Pope Sylvester II and Stephen I of Hungary«, v *The English Historical Review*, Vol. 13, No. 50 (april), str. 290–295, posebej str. 290–291.
- Langslet, Lars Roar (1998): »The Saint King«, v Stein Thue (ed.), *On the Pilgrim Way to Trondheim* (Trondheim: Tapir), str. 8–9.
- Loomis, C. Grant (1933): »King Arthur and the Saints«, v *Speculum*, Vol. 8, No. 4 (oktober), str. 478.
- Mihajličić, Rade (1989): *The Battle of Kosovo in History and in Popular Tradition*, prevod Milica Hrgović, Vesna Bjelogrić-Goldsworthy, Ružica in John White (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod), str. 47.
- Farther Müller, Olav (1993): »Saint Olav – King of Norway«, ponatisnjeno na www.katolsk.no/biografi/olav/english.htm [zajeto 22. aprila 2007].
- Molnár, Miklós (2001): *A Concise History of Hungary* (Cambridge: Cambridge University Press), str. 18.
- Prošić-Dvornić, Mirjana (2000): »Apocalyptic Thought and Serbian Identity: Mythology, Fundamentalism, Astrology, and Soothsaying as part of Political Propaganda«, v *Ethnologia Balkanica*, Vol. 4, str. 170.
- Redjep, Jelka: »Die Kosovo-Legende und die Geschichte über die Kosovo-Schlacht«, v Đuretić (ur.), *Kosovska bitka*, str. 302.

- Seaberg, R.B. (1981): »The Norman Conquest and the Common Law: The Levellers and the Argument from Continuity«, v *The Historical Journal*, Vol. 24, No. 4 (december), str. 791.
- Simpson, J.R. (1986): »King Arthur's Enchanted Sleep: Early Nineteenth Century Legends«, v *Folklore*, Vol. 97, No. 2, str. 206.
- Timonen, Asko (1996): »Saint Olaf's 'cruelty': Violence by the Scandinavian King interpreted over the centuries«, v *Journal of Medieval History*, Vol. 22, Issue 3 (september), str. 285–296.
- Temperley, Harold W. V. (1969): *History of Serbia* (New York: Howard Fertig), str. 100.
- Trevelyan, G.M. (1942, 1959): *A Shortened History of England* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, Pelican edition), str. 107.
- Williams, Mary (1962): »King Arthur in History and Legend«, in *Folklore*, Vol. 73, No. 2 (Summer), str. 73.

(Prevedla Dora Mali)